

Udondoshaji wa Vipashio katika Vichwa vya Magazeti ya Kiswahili

*Ezekiel Emanuel Saidi*¹

Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

na

*Luinasia Elikunda Kombe*²

Chuo Kikuu Kishiriki cha Elimu Dar es Salaam

Chuo Kikuu cha Dar es Salaam

DOI: <https://doi.org/10.56279/mulika.na42t2.6>

Ikisiri

Uandishi wa magazeti umeonekana kuwa wa kipekee kwani hutumia mitindo mbalimbali ya uandishi ukiwamo udondoshaji wa vipashio. Tafiti zinaonesha kwamba, udondoshaji wa vipashio katika vichwa vya magazeti hufanyika kwa lengo maalumu. Mathalani, inaweza kuwa ni kwa lengo la uwekevu, kuleta hamasa na mguso kwa msomaji. Licha ya kudhihirika kwa mtindo huu, tafiti zilizochunguza udondoshaji katika magazeti ya Kiswahili zinataja kiambishi nje pekee kama kipashio kinachodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti ya Kiswahili. Aidha, tafiti tanguzizi zinaonesha kuwa vipo vipashio vingine vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa hivyo ambavyo vinaweza kuchunguzwa kwa mkabala wa kisintaksia. Hali hiyo imeibua ari ya kutaka kuchunguza udondoshaji wa vipashio hivyo na changamoto zake kwa wasomaji. Data za makala haya zilipatikana maktabani katika magazeti teule ya Kiswahili, yaani Mwananchi, Nipashe, Habari Leo na Uhuru kwa kutumia mbinu ya usomaji na uchambuzi wa matini. Data zilichambuliwa kwa kuzingatia mkabala wa kitaamuli wakiongozwa na Nadharia Rasmi ya Chomsky (1965). Matokeo ya utafiti uliozaa makala haya yanaonesha kwamba, vipashio vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti ni visabiki vya vitenzi visoukomo, kiima cha sentensi tendwa, kiima cha sentensi tenda, vihusishi, viunganishi na vitenzi. Udondoshaji huu pamoja na kuonekana kama mtindo, vilevile wakati mwingine umeonekana kuwa na changamoto ya kuleta utata kwa msomaji.

1.0 Utangulizi

Dhana ya udondoshaji hutumika kiisimu kurejelea kutokuonekana kwa baadhi ya vipashio katika muundo wa nje wa tungo kutokana na sababu za kiisimu (Haspelmath, 2004). Mathalani, kifonolojia baadhi ya vipashio hudondoshwa ili

¹ Barua pepe: ezekielemanue97@gmail.com

² Barua pepe: kombeluinasia@gmail.com

kurahisisha utamkaji wa maneno katika umbo la nje (Mgullu, 1999; Kindija, 2012). Vipashio hivyo vinaweza kuwa ni sauti au silabi. Vilevile, baadhi ya vipashio katika sentensi hudondoshwa ili kuepuka uradidi wa vipashio hivyo katika muundo wa nje (Wesana-Chomi, 2017; Kombe, 2019; Kyungu, 2022). Udondoshaji kwenye magazeti unajitokeza zaidi katika vichwa vya habari. Tazama mfano ufuatao kutoka katika gazeti la *Mwananchi* la Machi 4, 2022.

1 (a) Wanakijiji wamlalamikia mwekezaji

Katika mfano 1 (a), kilichodondoshwa ni kiambishi njeo. Katika tungo hiyo haijulikani wanakijiji wamelalamikia wakati gani. Mathalani, kimantiki ingetakiwa kuwa ‘wanakijiji wamemlalamikia/walimlalamikia/watamlalamikia/wanamlalamikia mwekezaji’.

Tafiti kuhusiana na matumizi ya lugha katika magazeti zimebaini kuwa magazeti hutumia mtindo maalumu ambao huyatofautisha na vyombo vingine vya habari (Omer na Ali, 2013; Emenike, 2020). Mtindo huu umesheheni sifa mbalimbali ukiwamo msamiati maalumu, maneno mkato na udondoshaji. Aidha, udondoshaji umebainika kujitokeza zaidi katika vichwa vya magazeti. Udondoshaji huo unafanyika kwa lengo maalumu ikiwa ni pamoja na uwekevu na kuleta mguso kwa msomaji (Omer na Ali, 2013).

Akieleza kuhusiana na mtindo wa udondoshaji katika magazeti ya Kiswahili, Mwansoko (1991) anasema udondoshaji wa njeo katika maumbo ya maneno hufanywa ili kuleta mguso na msisimko kwa msomaji. Habari ambayo haina njeo inapokelewa kwa hamasa zaidi kuliko ile ambayo labda ingewasilishwa kwa njeo iliyopita. Mwansoko (keshatajwa) anaendelea kufafanua kwamba, wasomaji hawapendi kusikia habari zilizopita na wanaona kama zimepitwa na wakati.

Pamoja na tafiti nyingi kufanyika kuhusiana na mtindo wa uandishi wa magazeti, ni udondoshaji wa viambishi njeo pekee uliobainishwa katika magazeti ya Kiswahili. Aidha, baada ya kupitia baadhi ya vichwa vya magazeti ya Kiswahili ili kuona namna udondoshaji huo wa viambishi njeo unavyofanyika, ilibainika kuwa vipashio ambavyo hudondoshwa sio viambishi njeo pekee, bali hata neno na virai. Hali hii ndio iliyoibua ari ya kufanya utafiti juu ya udondoshaji wa vipashio hivyo katika vichwa vya magazeti ya Kiswahili. Kwa kuwa maneno na virai ni vipashio vya kisintaksia, ilibidi vichunguzwe kwa mkabala wa kisintaksia. Kwa hiyo, makala haya yanalenga kuonesha udondoshaji wa vipashio vya kisintaksia katika vichwa vya magazeti ya Kiswahili na changamoto zake, licha ya kuchukuliwa kama mtindo tu.

2.0 Mbinu za Ukusanyaji Data

Mbinu iliyotumika katika kukusanya data za makala haya ni usomaji na uchambuzi wa matini. Matini zilizosomwa na kuchambuliwa ni sampuli ya magazeti teule manne ya Kiswahili ambayo ni *Habari Leo*, *Mwananchi*, *Uhuru* na *Nipashe* ya tarehe 10 na 14 Juni 2022. Vichwa vyote vya magazeti haya vilisomwa ili kubaini udondoshaji wa vipashio uliopo. Kisha, vilisomwa tena ili kuweka alama katika vichwa vyenye udondoshaji wa vipashio. Hatimaye, vichwa vilivyowekwa alama vilisomwa tena kwa kina ili kuvihakiki na kuvidondoa. Mwisho, data ziliwasilishwa na kuchambuliwa kwa mkabala wa kitaamuli kwa kutumia mbinu ya uchambuzi kimada.

3.0 Nadharia ya Utafiti

Nadharia iliyotumika katika utafiti uliozaa makala haya ni Nadharia Rasmi ya Sarufi Geuzi ya Chomsky (1965). Nadharia hii ina vitengo vinne, yaani kitengo cha msingi kinachozalisha muundo ndani, kitengo cha mageuzi kinachozalisha muundo nje, kitengo cha maana kinachodhibiti maana katika muundo wa nje na kitengo cha kifonolojia kinachodhibiti matamshi ya muundo nje. Chomsky (1965) anaeleza, kitengo cha muundo wa ndani kinamaanisha muundo dhahania unaojengwa kwenye mawazo ya mzungumzaji mzawa wa lugha fulani kabla ya kuyatoa nje kwa njia ya mazungumzo au kuandika. Kitengo cha mageuzi kinahusu michakato ya kubadili muundo wa ndani kwenda muundo wa nje. Muundo nje hupitia kitengo cha maana ili kuhakikisha kwamba umebaki na maana ileile iliyokusudiwa katika muundo wa ndani. Aidha, muundo nje pia hupitia kitengo cha kifonolojia ili kuhakikisha kuwa muundo huo unatamkika kwa kufuata kanuni za kifonolojia, kama vile toni na kiimbo ili kudhibiti maana isibadilike kulingana na matamshi.

Katika makala haya vimetumika vitengo vyote vinne. Vitengo hivi vimetumika kama ifuatavyo. Kwanza, kitengo cha msingi kimetumika katika kutambua miundo ya ndani ya tungo za vichwa vya magazeti kabla ya kuandikwa katika muundo wa nje. Utambuzi wa miundo ya ndani ya tungo za vichwa vya magazeti umewezesha kubainisha vipashio ambavyo vimedondoshwa katika muundo wa nje. Kitengo cha mageuzi kimetusaidia kuona namna vipashio vilivyodondoshwa katika muundo ndani ili kuzalisha miundo nje ya vichwa vya magazeti. Kitengo cha maana kimesaidia kuona kuwa miundo nje iliyozalishwa inabaki na maana ileile iliyokusudiwa katika muundo ndani. Vilevile, kitengo cha kifonolojia kimetumika kuhakikisha kwamba kanuni za kifonolojia za lugha ya Kiswahili hasa kiimbo zimetumika katika uandishi wa tungo husika ili kuhakikisha maana haibadiliki au haileti utata.

4.0 Vipashio Vinavyodondoshwa katika Vichwa vya Magazeti ya Kiswahili

Ili kubainisha vipashio vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti, tulianza kwa kuchambua data ya vichwa vya magazeti teule ya Kiswahili. Ubainishaji wa vipashio hivyo uliongozwa na Nadharia Rasmi Geuzi kwa kutumia

misingi yake ambayo ni muundo wa ndani, muundo nje, mageuzi na maana. Misingi hii imetumika katika kutambua kwamba kila muundo nje wa tungo za vichwa vya magazeti una muundo ndani ambao huwa na vipashio ambavyo havionekani katika muundo wa nje kwa sababu ya mageuzi ya udondoshaji. Vipashio hivyo hudondoshwa kwa malengo maalumu ikiwa ni pamoja na uwekevu na kuleta mguso kwa wasomaji. Kwa hiyo, vifuatavyo ni vipashio ambavyo katika utafiti huu vimebainika kwamba hudondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti ya Kiswahili.

4.1 Visabiki vya Vitenzi Visoukomo

Neno kisabiki linatokana na neno sabiki lenye maana ya *kutangulia* (TUKI, 2014). Hivyo, visabiki vya vitenzi visoukomo ni vipashio vinavyotangulia kabla ya vitenzi visoukomo katika tungo. Austin (1962) na Searle (1975) wakijadili kuhusiana na tendo-uneni wanaeleza kuwa katika tungo, vitenzi visoukomo hutanguliwa na aina hii ya vipashio. Data za makala haya zimeonesha kwamba, visabiki vya vitenzi visoukomo hudondoshwa katika vichwa vya magazeti ya Kiswahili. Visabiki hivyo ni “ahidi” na “tarajia”.

(a) Kisabiki “ahidi”

Kisabiki “ahidi” kinamaanisha kitendo cha kutoa ahadi fulani. Data zinabainisha kwamba kisabiki hiki kinadondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti, kama mifano Na. 2 (a)–(d) inavyoonesha:

- 2 (a) PASS kujikita katika miradi ya ukuaji wa kijani kukabiliana na mabadiliko ya tabia ya nchi
(*Mwananchi*, 14 Juni 2022: 7)
- (b) Serikali kuiunga mkono AMREF
(*Uhuru*, 14 Juni 2022:16)
- (c) SBL kuwasaidia vijana kushiriki kwenye kilimo
(*Nipashe*, 14 Juni 2022:9)
- (d) Serikali kununua boti 320 za uvuvi kukopesha wavuvi
(*Habari Leo* 14 Juni 2022:7)

Mifano Na. 2 (a) – (d) imeundwa na vitenzi visoukomo “kujikita”, “kuiunga”, “kuwasaidia” na “kununua” visivyokuwa na kisabiki chake. Muundo wa tungo hizo umekosa vipashio ambavyo kuwapo kwake kunakamilisha miundo hiyo kisintaksia. Nadharia Rasmi inasisitiza muundo wa nje kuakisi muundo wa ndani. Hii ina maana kwamba muundo wa nje ni matokeo ya mageuzi yaliyofanyika katika muundo wa ndani. Vichwa vya habari katika mifano Na. 2 (a) – (d) ni matokeo ya udondoshaji uliofanyika katika miundo ya ndani ya vichwa hivyo. Hivyo, mifano Na. 3 (a) – (d) inaonesha tungo hizi katika muundo wa ndani:

3. (a) PASS [wameahidi] kujikita katika miradi ya ukuaji wa kijani kukabiliana na mabadiliko ya tabia ya nchi

- (b) Serikali [imeahidi] kuiunga mkono AMREF
- (c) SBL [imeahidi] kuwasaidia vijana kushiriki kwenye kilimo
- (d) Serikali [imeahidi] kununua boti 320 za uvuvi kukopesha wavuvi

Mifano Na. 3 (a) – (d) inaonesha kwamba katika muundo wa ndani wa vichwa vya habari hivi kulikuwa na kitenzi “ahidi” ambacho kilidondoshwa katika muundo wa nje. Kudhihirika kwa kisabiki “ahidi” kumetokana na kusoma habari ambazo zinakuwa zimeandikwa baada ya kichwa cha gazeti husika. Hivyo, ni wazi kwamba waandishi wa habari wanadondosha kisabiki “ahidi” kwa malengo ya kuleta uwekevu pamoja na hamasa kwa msomaji kutaka kujua juu ya kile kinachosemwa. Aidha, hata baada ya udondoshaji huo, tunaona maana inayopatikana katika muundo wa nje ni sawa na ile inayowasilishwa katika muundo wa ndani. Hii ni dhahiri kwamba sharti la Nadharia Rasmi la mageuzi kutokubadili maana limezingatiwa.

Tafiti zilizofanyika kuhusiana na matumizi ya lugha katika magazeti zilitoa sababu za kudondoshwa kwa vipashio kama vile njeo kuwa ni kuleta mguso kwa msomaji (Mwansoko, 1991). Hivyo, ni dhahiri vilevile kwamba sababu za udondoshaji wa kipashio “ahidi” kama unavyojidhihirisha katika makala haya hazitofautiani na sababu zilizotolewa na Mwansoko (1991). Tunachotofautiana na tafiti tangulizi ni kwamba utafiti wa makala haya umebainisha aina nyingine za vipashio vinavyodondoshwa tofauti na kiambishi njeo.

(b) Kisabiki “tarajia”

Vitenzi visoukomo vina sifa ya kutanguliwa na visabiki vingi kikiwamo “tarajia”. Kisabiki hiki kinaweza kujitokeza kama “tarajiwa”. Kisabiki hiki kimebainika kudondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti kama ilivyo kwa kisabiki “ahidi”. Mifano Na. 4 (a) na (b) inadhahirisha udondoshaji wa kipashio hiki:

- 4. (a) Hukumu ya Katibu Mkuu wa CWT kutolewa Juni 28
(*Mwananchi*, 10 Juni 2022:12)
- (b) Hospitali ya Tumbi kutoa matibabu bila malipo kwa siku tatu
(*Uhuru*, 10 Juni 2022:16)

Ukichunguza mifano Na. 4 (a) na (b), utagundua kwamba vichwa hivyo vya magazeti vina vitenzi visoukomo ambavyo havijatanguliwa na visabiki, kanuni isiyokubalika kisintaksia. Vichwa hivyo vimekosa kisabiki “inatarajiwa”. Maarifa ya sintaksia kwamba aghalabu vitenzi visoukomo hutanguliwa na visabiki vyenye uneni ndani yake yametusaia kubaini kuwa kuna vipashio vimedondoshwa katika muundo wa nje. Kipashio husika kilichodondoshwa tumekibaini baada ya kusoma taarifa iliyoandikwa chini ya vichwa hivyo na kubaini kwamba katika muundo wa ndani kipashio “inatarajiwa” kinakuwapo. Hivyo, tungo Na. 5 (a) na (b) zinathibitisha hoja hii:

5. (a) Hukumu ya Katibu Mkuu wa CWT [inatarajiwa] kutolewa Juni 28
- (b) Hospitali ya Tumbi [inatarajiwa] kutoa matibabu bila malipo kwa siku tatu

Mifano Na. 5 (a) (b) inaonesha namna ambavyo muundo wa ndani wa vichwa vya magazeti ulikuwa na kisabiki “tarajiwa” ambacho kimedondoshwa katika muundo wa nje wa vichwa hivyo. Hivyo basi, ni wazi kwamba waandishi wa magazeti wanadondosha kisabiki “tarajia” kwa malengo ya uwekevu pamoja na kuleta hamasa kwa msomaji kutaka kujua undani wa taarifa husika. Hata hivyo, mageuzi hayo ya udondoshaji hayakubadili maana kwa kuwa data zinaonesha kuwa ingawa kisabiki hicho kimedondoshwa, maana iliyokusudiwa katika muundo wa ndani imebaki ileile.

Uandishi wa namna hii unafanyika kwa makusudi kwa lengo la kuepuka kutaja moja kwa moja kile ambacho mwandishi anakuwa amekilenga ili kuwapa wasomaji hamasa ya kutaka kujua kile alichotarajia. Kinachotusaidia kuona kwamba kuna udondoshaji wa vipashio tangulizi vya vitenzi visoukomo ni maarifa ya sintaksia pamoja na kusoma taarifa ambayo inakuwa imewasilishwa chini ya vichwa hivyo. Bila shaka, waandishi wanafanya hivyo kwa lengo la kuleta mguso pamoja na kudokeza jambo kwa ufupi ili kuleta hamasa kwa msomaji wa gazeti kutaka kujua taarifa hiyo kwa undani.

4.2 Kiima cha Sentensi Tendwa

Kiima cha sentensi tendwa ni kipashio kinachomtaja mtendwa au mtendewa wa jambo katika tungo (Schadeberg, 1996). Data zilizokusanywa zimebainisha kwamba aina hii ya kipashio hudondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti. Mifano Na. 6 (a) na (b) inathibitisha hoja hii:

6. (a) Waonywa kupeleka wagonjwa kwa waganga wa tiba za asili
(*Nipashe*, 10 Juni 2022:19)
- (b) Walioenguliwa uchanguzi mkuu Kenya, wataishia kuishtaki tume
(*Uhuru*, 14 Juni 2022:7)

Mifano Na. 6 (a) na (b) inaonesha kila tungo inakosa kipashio ambacho ni kiima. Kiima ni kipashio kikuu katika sentensi. Hivyo, sentensi haiwezi kukamilika bila kipashio hicho. Kwa hiyo, katika mifano Na. 6 (a) na (b), ni wazi kuwa kiima kimedondoshwa katika muundo wa nje kwa sababu ya kutaka kumfanya msomaji ajiulize ni nani hasa ambaye anatajwa katika vichwa vya magazeti hayo.

Hivyo, kwa kuzingatia misingi ya Nadharia Rasmi, vichwa vya magazeti katika mifano Na. 6 (a) na (b) katika muundo wa ndani vinasomeka kama ifuatavyo:

7. (a) [wananchi wa kata ya Nkololo] wameonywa kupeleka wagonjwa kwa

Waganga wa tiba za asili

- (b) [wagombea] walienguliwa uchanguzi mkuu Kenya, [wagombea] wametishia kuishtaki tume.

Katika tungo Na. 7 (a) na (b), kipashio kilichodondoshwa katika 7 (a) ni kiima cha sentensi tendwa “wananchi wa kata ya Nkololo” wakati katika 7 (b) kilichodondoshwa ni kiima cha sentensi tendwa “wagombea”. Vipashio hivi vinabainika katika taarifa ambayo imewasilishwa chini ya vichwa hivyo. Aidha, katika nafasi ya vipashio hivi vinaweza kuwapo vipashio vingine ambavyo vina sifa ya kuwa viima tendwa. Kwa mujibu wa Nadharia Rasmi muundo wa ndani ulikuwa na kisabiki ‘ahidi’ lakini baada ya tungo hiyo kupitia kitengo cha mageuzi, kisabiki hicho kikadondoshwa. Hata hivyo, mageuzi hayo ya udondoshaji hayakubadili maana kwa kuwa data zinaonesha kuwa ingawa kisabiki hicho kimedondoshwa maana imebaki ileile iliyokusudiwa katika muundo wa ndani.

Tafiti tangulizi zilizochunguza udondoshaji kimofolojia zimeeleza kuwa udondoshaji wa vipashio katika magazeti haufanyiki kwa pasipo kukusudia bali una dhima mbalimbali zikiwamo sababu za uwekevu, kujenga taharuki kwa msomaji na kutaka kumvutia atake kujua ni nani aliyeathirika na tendo. Aidha, makala haya yamebaini kwamba dhima za udondoshaji wa vipashio hivi vya kisintaksia hazitofautiani za zile zilizobainishwa na matokeo ya tafiti za wataalamu waliotangulia, waliomakinikia udondoshaji wa kimofolojia.

4.3 Kiima cha Sentensi Tenda

Kiima cha sentensi tenda kinamtaja mtenda, mweksiperiensa (mhisi), mpokeaji na mnufaika wa tendo (Schadeberg, 1996). Uchunguzi wa vichwa vya magazeti umebaini kwamba katika vichwa vyake kuna udondoshaji wa kiima cha sentensi tenda. Mifano Na. 8 (a) – (c) inaonesha udondoshaji huo:

8. (a) Wanaopandisha bei za bidhaa Kahama waonywa
(*Uhuru*, 14 Juni 2022: 16)
- (b) Waiahidi Mahakama kuacha tabia mbaya
(*Nipashe*, 10 Juni 2022: 4)
- (c) Amuua mumewe kwa kumkaba akiwa amelala
(*Habari Leo*, 10 Juni 2022: 7)

Tungo katika mifano Na. 8 (a) – (c) ni vichwa vya habari vya magazeti ambavyo havina kiima kwa kuwa vimedondoshwa. Kiima ni kipashio cha lazima kwa sababu kirai kitenzi chenye uamilifu wa tendo hudai mtenda wa tendo husika. Katika tungo Na. 8 (a) kiima tenda ni “wafanyabiashara”, wakati katika tungo Na. 10 (b) kiima tenda ni “watuhumiwa” na katika tungo Na. 8 (c) kiima tenda ni “mke”. Nomino hizi zinazojaza nafasi ya kiima zimebainika baada ya kusoma habari iliyoko chini ya vichwa hivyo. Hivyo, muundo wa ndani wa tungo hizo ni kama data Na. 9 (a) – (c) inavyoonesha:

9. (a) [Wafanyabiashara] wanaopandisha bei za bidhaa Kahama, wameonywa
- (b) [Watuhumiwa] wameiahidi Mahakama kuacha tabia mbaya
- (c) [Mke] amemuua mume wake kwa kumkaba akiwa amelala

Mifano katika data Na. 9 (a) – (c) inaonesha kwamba vipashio “wafanyabiashara”, “watuhumiwa” na “mke” vilidondoshwa katika muundo wa nje wa vichwa vya magazeti. Vipashio hivi kisintaksia vinasimama kama viima vya sentensi tenda. Udondoshaji wa kiima cha sentensi tenda, kama ilivyo kwa vipashio vingine, unafanyika kwa sababu za uwekevu, kuleta ushawishi kwa wasomaji kwani kutokuwapo kwake kunaleta hali ya msomaji kutaka kujua undani wa taarifa husika ikiwa ni pamoja na kutaka kumjua anayezungumziwa.

4.4 Vihusishi

Kihusishi ni aina ya neno ambalo kwa kawaida haliambishwi kiambishi chochote, litumiwalo pamoja na kikundi nomino ili kuonesha uhusiano uliopo baina ya kikundi husishi hicho na maneno mengine katika sentensi (Hartman, 1972). Naye Mkilima (2020) anaeleza kwamba vihusishi ni vipashio muhimu katika tungo kwani huonesha uhusiano uliopo baina ya kikundi husishi na aina nyingine za maneno katika tungo hizo. Uhusiano huo unaweza kuwa ni wa ukaribu, wa kiwakati, sababu, wa kiumiliki, wa kimahali na wa kiutendi. Kwa hiyo, kisintaksia vihusishi vina dhima kubwa katika kukamilisha mantiki ya tungo husika. Mantiki hiyo ni matokeo ya muunganiko wa maneno unaozingatia sintaksia ya lugha husika. Utafiti huu umebaini kwamba licha ya kuwa na umuhimu vihusishi ni miongoni mwa vipashio vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti. Data Na. 10 (a) – (1d) inaonesha udondoshaji wa vipashio hivyo:

10. (a) Fahamu siri pango la mzimu wa Mabavu mapango ya Amboni
(*Mwananchi*, 14 Juni 2022:6)
- (b) Kesi kughushi cheti yakwama kusikilizwa
(*Uhuru*, 14 Juni 2022:19)
- (c) UNESCO yaombwa kusaidia vita ukatili wa kijinsia nchini
(*Nipashe* 14 Juni 2022:7)
- (d) Muuza matunda Kortini tuhuma kunajisi mwanafunzi
(*Habari Leo*, 14 Juni 2022:1)

Ukivichunguza vichwa vya magazeti katika mifano Na. 10 (a)- (d) utagundua kwamba vihusishi vimedondoshwa katika uandishi wa vichwa hivyo. Katika tungo Na. 10 (a) kinakosekana kihusishi “za”, wakati katika tungo Na. 10 (b) kinakosekana kihusishi “ya” na katika tungo Na. 10 (c) kinakosekana kihusishi “ya”. Vilevile, katika tungo Na. 10 (d) vimedondoshwa vihusishi “kwa” na “za”. Ingawa tunaongelea udondoshaji wa vihusishi katika kipengele hiki, ni muhimu tuweke wazi kwamba katika mfano Na. 10 (d) kuna kipashio kingine kimedondoshwa ambacho ni kitenzi ‘amepeleka’. Kinachotusaidia kubaini

udondoshaji wa vipashio hivi ni maarifa ya kisintaksia ambayo yanatuongoza katika kutambua mjengo wa tungo katika kuleta mantiki.

Aidha, Nadharia Rasmi inaeleza kwamba muundo wa nje ni matokeo ya kugeuzwa kwa muundo wa ndani. Miundo ya ndani ya tungo Na. 10 (a) – 10 (d) ni kama inavyooneshwa katika mifano Na. 11 (a) – (d): (a) Fahamu siri [za] pango la mzimu wa Mabavu mapango ya Amboni

- (b) Kesi [ya] kughushi cheti imekwama kusikilizwa
- (c) UNESCO yaombwa kusaidia vita [ya] ukatili wa kijinsia nchini
- (d) Muuza matunda [amepelekwa] Kortini [kwa] tuhuma [za] kunajisi mwanafunzi

Katika tungo Na. 11 (a) kuna uhusiano wa kiubainishi kati ya kipashio “siri” na “pango la mzimu wa Mabavu ya Amboni”. Kwa hiyo, kisintaksia kipashio “za” kingalipaswa kuwapo kwenye tungo husika. Lakini hali ni tofauti kwani kipashio hicho kimedondoshwa. Vivyohivyo, katika tungo Na. 11 (b) kuna uhusiano wa kiubainishi kati ya kipashio “kesi” na “kughushi cheti.” Hivyo, kisintaksia ilitarajiwa kipashio “kesi” kibainishwe na kipashio “ya.” Kadhalika, katika tungo Na. 11 (c) na (d) kuna vihusishi “ya” na “kwa” ambavyo vinakosekana katika miundo ya nje ya tungo hizo.

Muundo wa nje hufinyangwa kutokana na malengo na aina ya mawasiliano. Uandishi wa vichwa vya magazeti unafanyika kwa lengo la kuvuta na kuteka umakini wa msomaji. Hivyo, udondoshaji wa vipashio vikiwamo vihusishi unachukuliwa kama mtindo ambao hutumika kwa lengo maalumu. Aghalabu, vipashio hivi vinadondoshwa kwa lengo la kuleta hamasa kwa msomaji wa taarifa husika.

4.5 Viunganishi

Viunganishi ni miongoni mwa vipashio vilivyobainika kudondoshwa kwenye vichwa vya magazeti ya Kiswahili. Viunganishi ni vipashio ambavyo huviweka pamoja vipashio mbalimbali ili kuvifanya viwe kipashio kikuu kimoja (Wesana-Chomi, 2017). Mfano wa viunganishi ni “na”, “lakini” “ikiwa”, “ama” na “kwamba”. Rubanza (2003: 72) ameeleza aina mbili za viunganishi kuwa ni viunganishi ambatishi na viunganishi tegemezi. Viunganishi ambatishi ni vile ambavyo huunganisha vishazi au sentensi za kiwango kimoja, mathalani “na”, “halafu”, “lakini” na “wala” (Kombe, 2019). Bali, viunganishi tengemezi ni vile ambavyo hutumika kufanya kishazi au sentensi iwe tegemezi au sentensi iliyoshushwa daraja. Mifano ya viunganishi hivi ni “ikiwa”, “kama” “endapo” na “kuwa”. Aidha, Habwe na Karanja (2004) wanaeleza kwamba, viunganishi ni maneno muhimu katika lugha kwani huunganisha vipashio na kuvifanya vilete mantiki katika lugha husika. Uchunguzi huu umebainisha kwamba licha ya viunganishi kutajwa kuwa vya muhimu, vipashio hivi vinadondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti. Mifano Na. 12 (a) na (b) inathibitisha hilo:

11. (a) PASS wameahidi kujikita katika miradi ya ukuaji wa kijani
Kukabiliana na mabadiliko ya tabia ya nchi
(*Mwananchi*, 14 Juni 2022:7)
- (b) Wananchi watakiwa kuweka akiba ya chakula kuepuka njaa
(*Uhuru*, 14 Juni 2022:19)

Ukichunguza vichwa vya magazeti katika mifano Na. 12 (a) na (b) unagundua kwamba, katika tungo hizo vimekosekana viunganishi. Mathalani, katika tungo Na. 12 (a) hakuna kiunganishi kinachounganisha tungo “PASS wameahidi kujikita katika miradi ya ukuaji wa kijani” na “kukabiliana na mabadiliko ya tabia ya nchi”. Vivyohivyo, hakuna kipashio kinachounganisha tungo “Wananchi watakiwa kuweka akiba ya chakula” na “kuepuka njaa” katika mfano Na. 12 (b). Maarifa ya sintaksia yanatupa kutambua kwamba tungo hizi katika muundo wa ndani zinasomeka kama mifano Na. 13 (a) na (b) inavyoonesha:

12. (a) PASS wameahidi kujikita katika miradi ya ukuaji wa kijani [ili]
kukabiliana na mabadiliko ya tabia ya nchi
- (b) Wananchi watakiwa kuweka akiba ya chakula [ili] kuepuka njaa

Mifano Na. 13 (a) na (b) inaonesha kwamba kiunganishi kilichokuwa kimedondoshwa katika mifano hiyo ni “ili”. Hata hivyo, mageuzi hayo ya udondoshaji hayakubadili maana kwa kuwa data zinaonesha kuwa ingawa kiunganishi hicho kimedondoshwa, maana imebaki ieile iliyokusudiwa katika muundo wa ndani.

4.6 Vitenzi

Rubanza (2003) anaeleza kwamba, kitenzi ndiyo msingi mkuu wa sentensi katika lugha ya Kiswahili. Anaendelea kufafanua kwamba, katika sentensi kitenzi ndicho kimebeba taarifa na kikiondolewa sentensi hiyo hukosa maana. Ufafanuzi huo hautofautiani sana na wa Habwe na Karanja (2004) ambao wanaeleza kwamba vitenzi ni muhimu sana katika Kiswahili kwani ni vipashio ambavyo hunyambuliwa na kuwakilisha hali mbalimbali za sarufi kama vile nafsi, wakati, hali na kauli mbalimbali. Hata hivyo, kuna baadhi ya vitenzi ambavyo hata vikidondoshwa havileti changamoto yoyote ya kimuundo.

Vichwa vya magazeti huandikwa kwa lengo la kufikisha taarifa fulani kwa msomaji. Taarifa hizo zimefumbatwa katika vitenzi. Uchunguzi wa magazeti teule ya Kiswahili umebaini kwamba, licha ya umuhimu wa kipashio hiki katika kutoa taarifa inayokusudiwa na mwandishi, huweza kudondoshwa na waandishi wa magazeti katika uandishi wa vichwa vya habari. Mifano Na. 14 (a) – (e) inathibitisha udondoshaji huu:

- 14 (a) Makamu wa Rais mgeni rasmi maonesho ya TVET
(*Uhuru*, 10 Juni 2022:4)
- (b) Timu za ligi kuu bara neema tupu
(*Uhuru*, 10 Juni 2022:21)
- (c) Watu 10 mbaroni kwa tuhuma za kuhusika na kifo cha askari Loliondo
(*Nipashe*, 14 Juni 2022:5)
- (d) Deo Kanda sasa ruksa Mtibwa Sugar
(*Nipashe*, 14 Juni 2022:20)
- (e) Kenya mabingwa wa riadha Afrika
(*Habari Leo*, 14 Juni 2022:23)

Mifano Na. 14 (a) – (e) inaonesha kwamba, vichwa hivyo vya habari vinalenga kutoa taarifa kuhusiana na kikundi nomino (kiima). Hivyo, kisintaksia ilitarajiwa ukamilisho wa taarifa za vichwa hivyo uwe katika kitenzi. Matalani, katika tungo Na. 14 (a) kipashio “Makamu wa Rais” kinakamilishwa taarifa yake na kipashio “[anatarajiwa kuwa] mgeni rasmi maonesho ya TVET”. Katika tungo Na. 14 (b) kipashio “timu za ligi kuu bara” kinakamilishwa taarifa yake na kitenzi “[ni] neema tupu”. Vilevile, katika tungo Na. 14 (c) kipashio “watu 10” kinakamilishwa taarifa yake na kipashio “[wametiwa] mbaroni kwa tuhuma za kuhusika na kifo cha askari Loliondo”. Vivyohivyo, kwa data Na. 14 (d) na (e). Kinachothibitisha kudondoshwa kwa vipashio hivyo ni baada ya kusoma taarifa iliyoandikwa chini ya vichwa vya magazeti na kubaini kwamba vipashio vilivyotajwa viko katika muundo wa ndani, yaani katika taarifa. Hii ni dhahiri kwamba miundo wa vichwa vya magazeti hupitia kitengo cha mageuzi ili kuzalisha muundo wa nje ambao unaakisi maana ya muundo wa ndani.

Kutokana data za utafiti huu ni dhahiri kwamba, udondoshaji katika vichwa vya magazeti hauhusu viambishi nje pekee kama baadhi ya wataalamu walivyoeleza bali upo katika vipashio vingine vikiwamo vitenzi. Waandishi hutumia mtindo wa kudondosha vipashio katika vichwa vya magazeti kutokana na malengo mbalimbali kama yalivyoelezwa na wataalamu waliochunguza matumizi ya lugha katika magazeti kwa mtazamo wa kimofolojia. Kutokana na uchunguzi wa data iliyotajwa hapo juu, mjengo wa kisintaksia wa vichwa hivyo unaoneshwa katika mifano Na. 15 (a) – (e):

- 15 (a) Makamu wa Rais [atakuwa] mgeni rasmi maonesho ya TVET
(b) Timu za ligi kuu bara [ni] neema tupu
(c) Watu 10 [wametiwa] mbaroni kwa tuhuma za kuhusika na kifo cha askari Loliondo
(d) Deo Kanda sasa [ni] ruksa [kwenda] Mtibwa Sugar
(e) Kenya [ni] mabingwa wa riadha Afrika

Kama ilivyo kwa vipashio vingine, vitenzi vinadondoshwa kwa lengo la kuleta hamasa kwa msomaji wa gazeti kutaka kujua taarifa inayobebewa na mtenda, mtendwa au mhisi. Mathalani, kitenzi “atakuwa” katika 15 (a) kinajibu kuhusiana na “Makamu wa Rais”; kitenzi “ni” katika 15 (b) kinajibu taarifa kuhusiana na “timu za ligi kuu bara”; kitenzi “wametiwa” katika 15 (c) kinatoa taarifa kuhusiana na “watu kumi”. Kitenzi “ni” katika 15 (d) kinatoa taarifa kuhusiana na “Deo Kanda” wakati kitenzi “ni” katika 15 (e) kinatoa taarifa kuhusiana na “Kenya”.

5.0 Changamoto za Udondoshaji wa Vipashio katika Vichwa vya Magazeti

Pamoja na kubainika kwamba baadhi ya vipashio vinadondoshwa katika vichwa vya magazeti kwa lengo la kuleta uwekevu na mguso kwa wasomaji, udondoshaji wa baadhi ya vipashio unaleta changamoto kwa wasomaji hususani wale ambao huishia kusoma vichwa vya magazeti bila ya kusoma habari ianayofuata kwa undani. Changamoto inayojitokeza ni kuibuka kwa utata wa kisemantiki. Kuna baadhi ya vichwa vya magazeti kwa namna vinavyoandikwa vinamchanganya msomaji na kufanya ashindwe kuelewa kile kinachomaanishwa na mwandishi. Chunguza mifano Na. 16 (a) na (b) kwa ufafanuzi zaidi:

16 (a) Muuza matunda kortini tuhuma kunajisi mwanafunzi

(b) Sita jela kumbaka mwanamke

Ukivichunguza vichwa vya magazeti katika mifano Na. 16 (a) na (b) unagundua kwamba kuna vipashio vimedondoshwa. Kipashio kilichodondoshwa katika mfano Na. 16 (a) ni kitenzi [amepelekwa]. Kukosekana kwa kitenzi hiki kunaleta hali ya utata kwa sababu kuna maana nyingine inayoibuka. Mathalani, maana nyingine inayoibuka ni kwamba muuza matunda anayezungumziwa ni wa ‘Kortini’, kwamba yeye huuza matunda kortini, ilhali tungo hiyo inamaanisha kwamba muuza matunda amepelikwa kortini. Kwa hiyo, ili msomaji aweze kuelewa kinachowasilishwa na mwandishi ni sharti aome taarifa yote ndipo aelewe jambo ambalo halifanywi na wasomaji wengi wa magazeti.

Vivyohivyo, katika mfano Na. 16 (b) maana iliyokusudiwa ni “watu sita wamepelekwa jela kwa kumbaka mwanamke,” lakini inaibuka maana nyingine ambayo ni “watu sita wanaoishi jela wamembaka mwanamke”, wamefanya kitendo cha ubakaji. Ili msomaji aelewe kile kilichowasilishwa kuwa ni “watu sita wamepelekwa jela kwa kumbaka mwanamke” basi hana budi kuisoma taarifa kwa undani na si kuishia kwenye vichwa vya magazeti tu, jambo ambalo mara nyingi halifanyiki kwa wasomaji wa magazeti.

Hali hii inaonesha kwamba udondoshaji wa baadhi ya vipashio husababisha ukiukwaji wa sharti zuizi la Nadharia Rasmi linalotaka mageuzi yasibadili maana. Hii ina maana kwamba sio kila kipashio kinaweza kudondoshwa katika vichwa vya magazeti. Vipashio vinavyoweza kudondoshwa ni vile tu ambavyo kudondoshwa kwake hakuleti utata wa maana. Hivyo, makala haya yamebaini kwamba udondoshaji katika vichwa vya magazeti usipofanyika kwa umakini huleta utata wa

maana. Ndio maana baadhi ya wasomaji husema kwamba baadhi ya vichwa vya magazeti haviwiani na kile kilichoandikwa chini ya vichwa hivyo. Kwa hiyo, udondoshaji unaokubalika kwa mujibu wa Nadharia Rasmi ni ule usioleta utata wa maana.

Hivyo, ni dhahiri kwamba udondoshaji wa vipashio katika vichwa vya magazeti hauna budi kuzingatia mantiki ya kile kinachotarajiwa kuwasilishwa. Waandishi wa magazeti wanapaswa kuzingatia muundo sahihi wa tungo unaoleta mantiki pindi wanapodondosha baadhi ya vipashio. Wasiangalie tu lugha ya biashara yenye ushawishi na mguso kwa wasomaji bila kujali suala la mantiki.

6.0 Hitimisho

Makala haya yamechunguza vipashio mbalimbali vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti teule ya Kiswahili nchini Tanzania. Vipashio vilivyobainika kutokana na data ya utafiti ni visabiki vya vitenzi visoukomo, viunganishi, vihusishi, kiima cha sentensi tendwa, kiima cha sentensi tenda na vitenzi. Aidha, makala haya yameeleza sababu za udondoshaji wa vipashio kama ilivyodokezwa na watangulizi kwamba, vipashio hivi hudondoshwa kwa lengo la uwekevu na kujenga taharuki, mvuto na mguso kwa wasomaji. Pia, kwa upande mwingine, yameonesha changamoto ya kisemantiki (utata) inayotokana na udondoshaji wa baadhi ya vipashio hivi. Tofauti na tafiti zilizopita, makala haya yamebaini kwamba vipashio vinavyodondoshwa katika uandishi wa vichwa vya magazeti siyo kiambishi njeo pekee bali kuna vipashio vingine kama vilivyokwishabainishwa. Hivyo, kutokana na matokeo haya, makala haya yanahitimisha kwamba udondoshaji wa vipashio katika vichwa vya magazeti hauko katika njeo pekee bali upo pia katika vipashio vingine. Aidha, mbali na kuonekana kama mtindo, udondoshaji huo unaweza kuleta utata. Makala haya yameonesha kwamba udondoshaji wa vipashio unaokubalika katika vichwa vya magazeti kwa mujibu wa Nadharia Rasmi ni ule usiobadili maana iliyokusudiwa katika muundo wa ndani. Kwa hiyo, udondoshaji wenye athari ya kuleta utata haukubaliki kwa sababu huweza kumfanya msomaji akapata maana tofauti na ile iliyokusudiwa. Hivyo, makala yanapendekeza kufanyika kwa utafiti mwingine utakaoangalia mbinu bora za uandishi wa vichwa vya magazeti ya Kiswahili.

Marejeleo

Austin, J. L. (1962) *How to do Things with Words*. London: Oxford University Press.

Chomsky, N. (1965) *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: Mass MIT Press.

Emenike, D. (2020) "A stylistic study of Selected Headlines of the Nigerian Vanguard Newspaper". *Journal of Humanities and Social Science*, Juz. 25:60-68. Inapatikana katika <https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.25-Issue7/Series>. Ilisomwa tarehe 13 Mei 2022.

- Habwe, J. na Karanja, P. (2004) *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Nairobi: Phoenix Publishers.
- Hartmann, R. R. K. (1972) *Dictionary of language and linguistics*. London: Applied Science.
- Haspelmath, M. (2004) *Coordinating Constructions*. Amsterdam: John Benjamins Printings.
- Kindija, K. A. (2012) *Taaluma ya Fonetiki Matamshi*. Dar es Salaam: TUKI.
- Kombe, L. E. (2019) *Uchambuzi wa Sintaksia ya Uambatanishaji katika Lugha ya Kiswahili*. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Dar es Salaam.
- Kyungu, S. M. (2022) *Uchambuzi wa Michakato ya Kisintaksia katika Uundaji wa Sentensi Changamani za Kiswahili*. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam, Dar es Salaam.
- Mkilima, F. (2020) "Uainishaji wa Kategoria za Kihusishi katika Lugha ya Kiswahili". *CHALUFAKITA*, Juz. 2(1): 92-105. Inapatikana katika <https://www.ajol.info/index.php/jclfkt/article/view/214102>. Ilisomwa tarehe 17 Juni 2022.
- Mwansoko, H. J. M. (1991) *Mitindo ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.
- Omer, Z. K. na Ali, S. H. (2013) *The Linguistic Features of Newspapers Headlines*. Anbar: Anbar University.
- Schadeberg, T. C. (1996) "Uo mmoja hautiwi panga mbili: Aina za Yambwa na Maana Zake". *AAP*, Juz 47: 63-71. Inapatikana katika <https://ul.qucosa.de/api/qucosa%3A11719/attachment/ATT-0/>. Ilisomwa tarehe 18 Juni 2022.
- Searle, J. R. (1975) *Speech Acts: An Essay in Philosophy of Language*. New York: Cambridge University Press.
- TUKI (2019) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Wesana-Chomi, E. (2017) *Kitangulizi cha Muundo Viambajengo wa Sentensi za Kiswahili*. Dar es Salaam: TUKI.